

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΣΣΙΜΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ*

Ὁ πρῶτος πού συνέδεσε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη¹ μὲ τὸ Κρητικὸ Θέατρο ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας. Ἡ σύνδεση αὐτή, καθὼς δὲν στηρίζεται σὲ κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο, εἶναι ἀυθαίρετη. Ὡστόσο, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀποδεικνύεται προφητική. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὰ τόσο πλούσια σὲ διαπιστώσεις, ἀλλὰ τόσο ἄκριτα σὲ συμπεράσματα, «Προλεγόμενά» του στὸ «Κρητικὸν Θέατρον» ὁ Σάθας ἀποδύεται καὶ σὲ μιὰ διερεύνηση τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐναγέννησης. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν χρησιμοποιεῖ, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἓνα κείμενο πολὺ ἐνδιαφέρον, τὸ ἔργο «Dialogi duo de nostrorum temporum poetis» τοῦ Φερραρέζου λογίου Lilio Gregorio Giraldi (1479-1552). Τὸ ἔργο αὐτό, ἀρκετὰ πρωτότυπο στὴ σύλληψή του, ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος πρώιμης καὶ πρωτόγονης γραμματολογικῆς σύνθεσης σὲ διαλογικὴ μορφή: τὰ διάφορα πρόσωπα, σύγχρονοι λόγιοι τῆς Φερράρας, παρουσιάζονται νὰ συνομιλοῦν μὲ τὸν Giraldi καὶ νὰ διατυπώνουν κρίσεις γιὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ τους, κυρίως τοὺς ποιητές, Ἰταλοὺς καὶ ξένους, πού εἶχαν συνθέσει ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ στιχοურγήματα. Τὰ χρονολογικὰ ὅρια τῆς συγγραφῆς τῶν «Διαλόγων» τοῦ Giraldi τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στὸν Αὐγούστο τοῦ 1548 καὶ στὸ Μάιο τοῦ 1549, ἂν καί, ὅπως φαίνεται, ἔγιναν στὸ κείμενο καὶ ὀρισμένες προσθήκες, χρονολογούμενες στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1551, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου². Στὸν δεύτερο ἀπὸ τοὺς «Διαλόγους» παρουσιάζονται νὰ μιλοῦν γιὰ τοὺς Ἑλληνας

---

* Ἐνακοίνωση πού ἔγινε στὸ Ε' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο («Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Ὀκτωβρίου 1981). Δημοσιεύεται ὅπως διαβάστηκε, μὲ τὴν προσθήκη ὑποσημειώσεων.

1. Τὸ ἐπώνυμο εἶναι βυζαντινὸ καὶ μαρτυρεῖται στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα, καμιά φορὰ καὶ μὲ τὸν τύπο *Κασομάτης*, κατὰ παρετυμολογία. Ἀκολουθοῦ τὴν καθιερωμένη ὀρθογραφία, ἂν καὶ τὸ ἐπώνυμο παράγεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ἐπαγγελματικὸ *κασσυματῆς* (= *τσαγκάρης*) ἢ ἀπὸ τὸ ἀμάρτυρο ὑποκοριστικὸ τῆς λέξης *κασσυμα* - *κάττυμα* (*κασσυματίον*), πού σήμαινε, κατὰ τὸ «Ὀνομαστικὸν» τοῦ Πολυδεύκη (7.86), εἶδος ἐλαφριάς ἐμβάδας (παντούφλας) καὶ διατηρεῖται καὶ σήμερα σὲ κατωϊταλικὲς διαλέκτους μὲ τὴ σημασία τοῦ ψιδιοῦ τοῦ ὑποδήματος. Βλ. Κωνσταντίνου Ἀμάντου, Ταμισῆς - Κασσυματῆς, «Ἑλληνικά», 5 (1932), σ. 220.

2. Vittorio Rossi, Per la cronologia e il testo dei dialoghi «De poetis nostrorum temporum» di Lilio Gregorio Giraldi, «Giornale Storico della Letteratura Italiana», 37 (1901), σσ. 246-277.

ποιητὲς τῆς ἐποχῆς διὸ γνωστότατοι λόγιοι, ποὺ ἔμεναν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴ Φερράρα καὶ ἀνῆκαν στὴ φιλολογικὴ συντροφιά τοῦ Giral-di: ὁ Μάρκος Ἀντώνιος Ἀντίμαχος, πιθανότατα Ἕλληνας τῆς Καλαβρίας καὶ καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας¹, καὶ ὁ συνάδελφος καὶ διάδοχός του στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο διάσημος Κρητικὸς φιλόλογος Φραγκίσκος Πόρτος². Γράφει ὁ Σάθας: «Ἐν τῇ συναναστροφῇ τοῦ Γυράλδου ἐνεκωμιάσθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀντιμάχου καὶ τοῦ Πόρτου δύο καὶ μόνοι Ἕλληνες ποιηταὶ κωμωδιῶν, ἐλεγείων καὶ εἰδυλλίων, ὁ Σπαρτιάτης Δημήτριος Μόσχος καὶ ὁ Κρῆς Ἰωάννης Κασσιμάτης· οὗτοι δὲν ἦσαν βεβαίως οἱ μόνοι ἀντιπρόσωποι τῆς τότε ἐλληνικῆς ποιήσεως, ἀλλ' οἱ συνδιαλεχθέντες ἔλαβον ὑπ' ὄψει μόνους τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ γνωστοὺς ποιητὰς καὶ πρὸ πάντων τοὺς δυναμένους ν' ἀπομιμηθῶσιν εὐδοκιμώτερον τὸν Ὀμηρον καὶ τὸν Σοφοκλῆ»³. Πράγματι, ὁ Ἀντίμαχος παρουσιάζεται νὰ λέει ὅτι ὁ Δημήτριος Μόσχος εἶχε γράψει πολλὰ ποιήματα, ἐπιγράμματα, ἐλεγείες, καὶ κωμωδίες (*carmina plurima, epigrammata, elegias, comoedias*). Μὲ τὸν ὄρο «*comoedias*» ὁ Giral-di ἀσφαλῶς ἐννοεῖ λόγια κατασκευάσματα τοῦ τύπου τῆς «Νέαιρας» τοῦ Μόσχου. Ἔργα ὅπως ἡ «Νέαιρα» δὲν σημαδεύουν, βέβαια, τὶς ἀρχὲς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Πρόκειται γιὰ φαντάσματα ἐνὸς ἀπὸ αἰῶνες πεθαμένου δραματικοῦ εἴδους, προϊόντα γραφείου προορισμένα νὰ διαβάζονται καὶ ὄχι νὰ παριστάνονται ἀπὸ σκηνῆς. Ἄλλωστε, ὅπως προσθέτει ὁ Giral-di, τὰ ἔργα του αὐτὰ ὁ Μόσχος δὲν τὰ προόριζε γιὰ δημοσιότητα, ἀλλὰ τὰ διάβαζε στὸν κύκλο τῶν στενῶν φίλων του (*non in publicum, sed amicis dumtaxat intimis exhibuit*)⁴.

Γιὰ συγκεκριμένη δραματοργικὴ δραστηριότητα τοῦ δευτέρου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἀναφέρει ὁ Σάθας, τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη, ὁ Giral-di δὲν κάνει καθόλου λόγο. Γιὰ τὸν Κασσιμάτη παρουσιάζεται νὰ μιᾶ ὁ Φραγκίσκος Πόρ-

1. Βλ. γι' αὐτὸν Alessandro Luzio - Rodolfo Renier, *La cultura e le relazioni letterarie di Isabella Este Gonzaga*, «*Giornale Storico della Letteratura Italiana*», 34 (1899), σσ. 34, 57 κέ., καὶ Mario Emilio Cosenza, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and of the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*, τ. 1, Βοστώνη 1962, σσ. 203-204.

2. Βλ. τώρα γι' αὐτὸν Μανούσου Ἰ. Μανούσακα - Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536-1559), «*Θησαυρίσματα*», 18 (1981), σσ. 7-118, καὶ ἰδιαιτέρα σ. 8, σημ. 6, ὅπου ἡ κυριότερη βιβλιογραφία.

3. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Κρητικὸν Θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνωστων δραμάτων*, Βενετία 1879, σ. 5'. Γιὰ τὸν Μόσχο καὶ λιγότερο γιὰ τὸν Κασσιμάτη κάνει λόγο καὶ στὸ *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν*, ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὸ *Κρητικὸν Θέατρον*, Βενετία 1878, σσ. υ5'-υζ'.

4. Lilius Gregorius Gyraldus, *De poetis nostrorum temporum*, herausg. von Karl Wotke, στὴ σειρά *Lateinische Literaturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts*, herausg. von Max Hermann, ἀρ. 10, Βερολίνο 1894, σ. 52.

τος: «*Vivit mecum Ioannes Casimatius, sororis meae filius, qui recto gressu perguit ad bonarum artium capessendam semitam in eaque ita insistit, ut sperem non longo post tempore portum adrepturum, modo ne aliqua iuventutis procella aut turbo alio navigium deflectat. Sed hoc, cum iam tantum processerit, minus verendum est; vidistis puto omnes eius non claudicantes versus, atque tu in primis, Lili*». «*Et vidi*», inquam ego, «*et legi heroicis et eclogas. Sed et ad me multa cum mea laude hendecasyllabos quoque Graecanicam argutiam redolentes misit*»¹. Ὁ Κασσιμάτης ἦταν λοιπὸν ἀνεψιὸς τοῦ Πόρτου, γιὸς ἀδελφῆς του, καὶ ζοῦσε στὴ Φερράρα στὸ ἴδιο σπίτι μὲ τὸ θεῖο του, μιὰ λεπτομέρεια ποὺ ἀξίζει νὰ τὴν προσέξουμε, γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας. Ἦταν νέος φιλομαθῆς καὶ προικισμένος καὶ ὁ θεῖος του ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ διαπρέψει στὰ γράμματα (τὸ «*portum adrepturum*» εἶναι βέβαια καὶ λογοπαίγνιο, ὅτι ὁ ἀνεψιὸς θὰ γίνεῖ ἀντάξιός τοῦ θεοῦ), ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴν τὸν ξεστρατίσει ἀπὸ τὸν προορισμό του καμιὰ θύελλα τῆς νεότητος ἢ ἄλλη ἀναταραχὴ», ἓνας φόβος ποὺ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐμελλε νὰ ἀποδειχθεῖ βάσιμος. Τὸ 1551 (ἢ ἤδη τὸ 1549) εἶχε κιόλας δώσει ἀξιόλογα δείγματα γραφῆς συνθέτοντας λατινικούς καὶ ἑλληνικούς, ὅπως φαίνεται, στίχους. Ὁ Giraldi σπεύδει νὰ συμφωνήσῃ, λέγοντας ὅτι εἶχε διαβάσει «ἠρωϊκοὺς στίχους καὶ ἐκλογές» τοῦ Κασσιμάτη καὶ ὅτι εἶχε ἐπαινέσει τοὺς ἐνδεκασυλλάβους ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ὁ νεαρὸς Κρητικός. Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἦταν λοιπὸν ποιητῆς μὲ ἀξιόλογες ἐπιδόσεις στὴ σύνθεση λατινικῶν καὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ποιημάτων, σύμφωνα μὲ τὸ συρμὸ τῆς ἐποχῆς, καὶ πρόσωπο γνωστὸ στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τῆς Φερράρας. Ἀρκετὰ δείγματα τῆς, λατινικῆς μόνον, ποιητικῆς αὐτῆς παραγωγῆς τοῦ μᾶς ἔχουν σωθεῖ σὲ ἔντυπα καὶ σὲ χειρόγραφα. Τὰ συνθέματά του αὐτὰ τὰ διακρίνει, πράγματι, μεγάλη στιχουργικὴ εὐχέρεια καὶ βαθύτατη γνώση τῆς λατινικῆς κλασικῆς ποίησης, ἀρετὲς ποὺ τοῦ ἀναγνώριζαν ἄλλωστε καὶ οἱ σύγχρονοί του, φτάνοντας νὰ τὸν παρομοιάζουν μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὀβίδιο².

1. Ὁ.π., σ. 56.

2. *Ingenio nepos post hunc petit astra Joannes,
qui tener aetate est, sed gravitate senex...
carmine tam facili, tam docto, tamque venusto,
ut Naso dicat carmen id esse suum.*

(Vincentii Zini, *Carminum libri tres*, Βενετία 1560, φ. 58r). Ὁλόκληρο τὸ ποίημα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles*, τ. 2, Παρίσι 1885, σ. XXI). Γιὰ τὸν Vincenzo Zini, ποὺ ἐργάστηκε ὡς δάσκαλος στὴ Φερράρα, βλ. Ugo Da Como, *Umanisti del sec. XVI: Pier Francesco Zini, suoi amici e congiunti, nei ricordi di Lonato, sacro e ameno recesso su la riviera del Benaco*, Βελωνία 1927, σσ. 17-23.

Ἀπὸ τὰ συνθέματα τοῦ Κασσιμάτη ποὺ ἀναφέρει ὁ Giraldi οἱ ἐκλογές (*eclogae*) ἀποτελοῦσαν εἶδος συγγενικὸ μὲ τὸ θέατρο. Ὁ ὅρος δῆλωνε μιὰ ποιητικὴ σύνθεση μὲ ποιμενικὸ ἢ βουκολικὸ περιεχόμενον σὲ μορφὴ ἀφηγηματικὴ - μονωδιακὴ ἢ σὲ μορφὴ διαλογικὴ - ψευδοθεατρικὴ, ποὺ ἀπεικόνιζε καὶ ἐξιδανίκευε τὸν κόσμον τῶν ποιμένων καὶ γενικὰ τῆς ὑπαίθρου. Ὅρισμένες ἐκλογές σὲ διαλογικὴ μορφὴ ἦταν δυνατὸ νὰ παρασταθοῦν θεατρικὰ καὶ καμιά φορὰ παριστάνονταν, ὅπως λ.χ. τὸ 1508 παραστάθηκαν στὴν αὐλὴ τῶν Este στὴ Φερράρα τρεῖς τέτοιες ἐκλογές σύγχρονων ποιητῶν στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα¹. Ἀργότερα ἡ σημασία τοῦ ὅρου διευρύνθηκε, καὶ συχνὰ *ecloga* σήμαινε γενικὰ τὸ ποιμενικὸ δράμα, ὅπως στοὺς τελευταίους στίχους τῆς «Πανώριας» (E 421-422), ὅπου ὁ Χορτάτης ὀνομάζει ἔτσι τὸ ἔργο του:

*Ki ἀνὲν κι ἐτούτη ἡ γι-ἐγλογὴ σᾶς ἄρεσε, ὄλοι ὁμάδι
κάμετε νὰ τὸ γνῶσωμε μὲ τίβοτας σημάδι.*²

Ὡστόσο, στὰ χρόνια 1548-1551 τὸ ποιμενικὸ δράμα δὲν εἶχε ἀκόμη διαμορφωθεῖ. Γενέθλια ἡμέρα τοῦ δραματικοῦ αὐτοῦ εἴδους θεωρεῖται, ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Guarini, ἡ ἡμέρα τῆς πρώτης παράστασης τοῦ «Sacrificio» τοῦ Φερραρέζου Agostino Beccari, ποὺ δόθηκε στὴ Φερράρα λίγα χρόνια ἀργότερα, στὶς 11 Φεβρουαρίου 1554³. Τὸ εἶδος θὰ καθιερωθεῖ μὲ τὴν παράσταση τοῦ «Aminta» τοῦ τόσο δεμένου μὲ τὴ Φερράρα Torquato Tasso, πάλι στὴ Φερράρα, τὸ 1573, καὶ θὰ φτάσει στὸ ἀποκορύφωμά του στὰ 1589-1590 μὲ τὸν «Pastor Fido» τοῦ ἐπίσης Φερραρέζου Giambattista Guarini⁴. Οἱ

1. Ποιητὲς ἦταν οἱ Φερραρέζοι Ercole Pio, Antonio dall'Ongaro καὶ Antonio Tebaldeo: βλ. π.χ. E (Iena) P (Novoledo), λήμμα Ferrara, στὴν «*Enciclopedia dello Spettacolo*», τ. 5, Ρώμη 1954, σ. 178. Γιὰ ἄλλες παραστάσεις ἐκλογῶν βλ. W. W. Greg, *Pastoral Poetry and Pastoral Drama*, Λονδίνο 1906, σ. 170 κέ., καὶ Appendix I.

2. Γεωργίου Χορτάτη, Πανώρια, κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ, σχόλια καὶ λεξιλόγιο Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ, Θεσσαλονικὴ 1975 (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 2), σ. 194. Τὸ δίστιχο παραδίδεται μόνον στὸ χειρόγραφο Δαπέργολα, ὅπου ἐπίσης ὑπάρχει, στὸ τέλος τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ἐξῆς σημεῖωμα: «*Τέλος τῆς ἐγλογῆς καὶ τοῦ ἄιττου, ἤρου τῆς προάξης πέμπτης*».

3. W. W. Greg, ὁ.π., σσ. 174-175· E. Povoledo, ὁ.π., σσ. 178-179, καὶ Marvin T. Herrick, *Tragicomedy*, University of Illinois Press, Urbana, Ill. 1962, σσ. 127-128. Βλ. ἐπίσης Louise George Clubb, *The Pastoral Play: Conflations of Country, Court and City*, στὸν τόμο «*Il teatro italiano del Rinascimento*», a cura di Maristella de Panizza Lorch (Saggi di cultura contemporanea, 134), Μιλάνο 1980, σσ. 65-73· Armando Fabio Iraldi, *L'esordio del dramma pastorale: fra sperimentazione e mimetismo*, στὸν ἴδιο τόμο, σσ. 381-386, καὶ Jessie Ann Owens, *Music in the Early Ferrarese Pastoral: A Study of Beccari's «Il Sacrificio»*, στὸν ἴδιο τόμο, σσ. 583-600, ὅπου καὶ ὅλη ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

4. M. T. Herrick, ὁ.π., σσ. 128-142.

eclogae τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη ἦταν ἀσφαλῶς πολὺστιχα λατινικὰ ποιήματα, γραμμένα κατὰ μίμηση τῶν «Ἐκλογῶν» τοῦ Βιργιλίου, καὶ ὄχι «θεατρικὲς» ἐκλογές πού γράφτηκαν γιὰ νὰ παρασταθοῦν, καὶ μάλιστα στὰ λατινικά. Τὸ σημαντικό πού συνάγεται ἀπὸ τὰ θερμὰ λόγια τοῦ Giraldi γιὰ τὸν Κασσιμάτη εἶναι ὅτι ὁ νεαρὸς Κρητικὸς εἶχε ἀναπτύξει ἀξιόλογη φιλολογικὴ, καὶ ὄχι δραματουργικὴ, δραστηριότητα στὴ Φερράρα καὶ ὅτι ἦταν πρόσωπο ἀγαπητὸ καὶ οἰκεῖο στοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων τῆς πόλης, στὴ σκιά τοῦ διάσημου θείου του.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Giraldi γιὰ τὸν Κασσιμάτη ἀποτελοῦσαν ὡς τώρα τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν πληροφοριῶν πού εἶχαμε γιὰ τὸ πρόσωπό του. Ὁ Legrand στὴν «Bibliographie Hellénique» του τοῦ ἀφιερώνει δυὸ σελίδες ὅλες κι ὅλες, ἀνατυπώνοντας τὸ χωρίο τῶν «Διαλόγων» τοῦ Giraldi πού παραθέσαμε παραπάνω, καὶ προσθέτοντας δυὸ λατινικὰ ποιήματα, ἓνα τοῦ Κασσιμάτη κι ἓνα ἄλλο ἀφιερωμένο σ' αὐτόν¹. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1979 εὐτύχησα νὰ ἀνακαλύψω στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας τὸ φάκελο μιᾶς πολὺκροτης δίκης, πού ἀναστάτωσε τὸ Χάνδακα τῆς Κρήτης στὴν περίοδο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Πρωταγωνιστὴς στὴ δίκη αὐτὴ ἦταν ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης, πού δικάστηκε καὶ καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Κρήτης ὡς αἰρετικὸς, δηλαδή ὡς ὀπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης². Ἡ μελέτη τοῦ ὀγκώδους αὐτοῦ φακέλου καὶ ἡ παράλληλη ἔρευνα σὲ εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθήκες ἔφεραν σὲ φῶς ἀφθονα ἄγνωστα στοιχεῖα, πού φωτίζουν τὴ συναρπαστικὴ προσωπικότητα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ Κρητικοῦ λογίου καὶ πολλὲς ἀπὸ τίς πτυχὲς τῆς πολυκύμαντης ζωῆς του. Μέσα στὰ περιορισμένα χρονικὰ ὅρια τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς εἶναι, φυσικὰ, ἀδύνατο νὰ παρουσιαστεῖ, ἔστω καὶ συνοπτικά, τὸ ἱστορικὸ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη, πού, ὅπως ἀποδεικνύεται, ὑπῆρξε οὐσιαστικά ὁ πρῶτος καὶ ἀναμφίβολα ὁ κυριότερος εἰσηγητῆς τῶν ἰδεῶν τῆς Μεταρρύθμισης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γιὰ μιὰ ἄξια τοῦ θεματὸς τῆς παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη θὰ χρειάζοταν ὀλόκληρο βιβλίο, πού ἐλπίζω κάποτε νὰ ἀξιωθῶ νὰ τὸ γράψω. Ἐδῶ θὰ περιορισθῶ σὲ μιὰ γενικότατη παρουσίαση, ἐπιμένοντας σὲ μιὰ μόνο, περιθωριακὴ ὀπωσδήποτε, πτυχὴ τῆς δραστηριότητάς του: στὴ σχέση του μὲ τὸ θέατρο, καὶ εἰδικότερα μὲ τὸ Κρητικὸ Θέατρο.

1. É. Legrand, *ὁ.π.*, σσ. XXI-XXII.

2. Ὁ φάκελος περιλαμβάνεται στὴν busta 27 τῆς σειρᾶς *Santi'Uffizio* (δηλ. τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τῆς Βενετίας) στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας. Ὁ φάκελος ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ καιρὸ (βλ. π.χ. Achille Olivieri, Alessandro Trissino e il movimento calvinista vicentino del Cinquecento, «*Rivista di Storia della Chiesa in Italia*», 21 (1967), σ. 57 καὶ σημ. 9), ἀλλὰ ὡς τώρα δὲν εἶχε μελετηθεῖ.

‘Ο Ίωάννης, γιὸς τοῦ πλούσιου ἐμπόρου τοῦ Χάνδακα Κωνσταντίνου Κασσιμάτη, γεννήθηκε γύρω στὰ 1527. Λίγο μετὰ τὸ 1546, ὅπως και πολλοὶ ἄλλοι βλαστοὶ εὐκατάστατων ἀστικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κρήτης, στάλθηκε νὰ σπουδάσει στὴν Ἰταλία. Ὅπως ἦταν φυσικό, προτίμησε νὰ σπουδάσει στὴ φημισμένη Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φερράρας, κοντὰ στὸν ἀδελφὸ τῆς μητέρας του, τὸν Φραγκίσκο Πόρτο (1511-1581), ποὺ εἶχε πρόσφατα (1545) διοριστεῖ καθηγητῆς τῆς ἑλληνικῆς στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο. ‘Ο Πόρτος ἦταν συνάμα και πρόσωπο τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος τοῦ δουκικοῦ ζεύγους τῆς Φερράρας, τοῦ ‘Ηρακλῆ Β’ d’Este και τῆς συζύγου του Ρενάτας, θυγατέρας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΒ’. ‘Ο Δούκας εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ εἶχε παρακολουθήσει δημόσια μαθήματα τοῦ Πόρτου στὴ γειτονικὴ Μόδενα, ποὺ ἀνῆκε στὸ Δουκάτο, και εἶχε ἀσφαλῶς τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν γνωρίσει προσωπικά και νὰ ἐκτιμήσει τὴν ἀξία του ὡς λογίου και τὴν ἀκτινοβολία του ὡς δασκάλου. Ὄταν ὁ Πόρτος ἐγίνε στόχος σφοδρῆς πολεμικῆς στὴ Μόδενα ἐξαιτίας τῆς φιλομεταρρυθμιστικῆς δράσης του, ὁ κατὰ τὰ ἄλλα καθολικότατος Δούκας, ἀδιαφορώντας γιὰ τίς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τοῦ Πόρτου, τὸν κάλεσε νὰ διδάξει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας και τὸν δέχτηκε στὴν αὐλή του. Στὴν πρόσκληση τοῦ Πόρτου ἴσως ἔπαιξε κάποιον ρόλο και ἡ Δούκισσα, ἡ περιώνυμη Ρενάτα, φίλη τοῦ Καλβίνου και γνωστὴ γιὰ τίς φιλομεταρρυθμιστικὲς της συμπάθειες. ‘Ο Πόρτος ἐγίνε οἰκοδιδάσκαλος τῶν δυὸ νεαρότερων θυγατέρων τοῦ δουκικοῦ ζεύγους και πρόσωπο τοῦ στενότατου περιβάλλοντος τῆς ὁμοιδεάτισσάς του Ρενάτας. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ ἐρχομοῦ του στὴν πόλη φαίνεται ὅτι ἔμενε, μαζί με τὴν πολυμελῆ οἰκογένειά του, στὰ διαμερίσματα τῆς Δούκισσας στὸ ἀνάκτορο-φρούριο τῆς Φερράρας και στὴν ἔπαυλή της στὸ Consandolo, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Συνεπῶς, ὁ νεαρὸς Κασσιμάτης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τοῦ ἐρχομοῦ του εἶχε τὴν καλὴ τύχη νὰ βρεθεῖ στὸ πολιτιστικὸ ἐπίκεντρο τῆς Φερράρας, στὴν καρδιὰ τῆς αὐτῆς τῶν Este, και νὰ γνωρίσει ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὰ θαυμάσια τῆς σημαντικότητας αὐτῆς ἀναγεννησιακῆς πόλης. Στὴ Φερράρα εἶναι πιθανὸ νὰ ἐγίνε και ὁ γάμος του, και ἐκεῖ νὰ γεννήθηκε ὁ πρῶτος του γιός, ποὺ ὁ Ίωάννης, προφανῶς γιατί ἤθελε νὰ τιμήσει τὸν προστάτη τοῦ θείου του, τὸν βάφτισε ‘Ηρακλῆ. Εἶναι ὁ Ἔρκολες Κασσιμάτης (και Κασομάτης), γνωστότατος γιατρός τοῦ Χάνδακα ἀργότερα, ἴσως ὁ ἴδιος ποὺ μνημονεύεται και στὸν «Φορτουνάτο»².

15. Γιὰ τὴ ζωὴ και τὴ δράση τοῦ Πόρτου στὴ Μόδενα και στὴ Φερράρα και γιὰ τίς σχέσεις του με τὸ δουκικὸ ζεῦγος βλ. Μ. Ί. Μανούσακα - Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *ὁ.π.*, σσ. 9-55.

2. Φορτουνάτος, Α 158α:

Ἀνάθεμα τὴ μοῖρα σου, ντετόρε Κασομάτη!

‘Ο Μαρκαντώνιος Φόσκολος παρουσιάζει τὸν Μποζίκη νὰ εἰρωνεύεται τὸ γιατρὸ Λούρα, παραβάλλοντάς του σχετλιαστικά με κάποιον φημισμένο γιατρὸ Κασομάτη, ποὺ δὲν εἶναι

Ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Ἰταλικοῦ Θεάτρου, ἀλλὰ σὲ μᾶς δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστό, ὅτι ἡ Φερράρα, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ Βενετία ἢ τὴν Πάδοβα, ὑπῆρξε κορυφαῖο κέντρο τῆς θεατρικῆς καὶ τῆς μουσικῆς ζωῆς στὴν ἀναγεννησιακὴ Ἰταλία, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δούκα Ἡρακλῆ Α' (1471-1505), κυρίως ὅμως τὴν ἐποχὴ τοῦ διαδόχου τοῦ Ἀλφόνσου Α' (1505-1534), ποὺ τὴ λαμπρύνει μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία του στὴν αὐτὴ τῶν Este ὁ μεγάλος Φερραρέζος ποιητῆς Ludovico Ariosto. Ἡ πόλη τῆς Φερράρας, καὶ τὸ περιβάλλον τῆς αὐτῆς τῶν Este εἰδικότερα, ἀποτελέσαν μιὰν ἀπὸ τίς κυριότερες κοιτίδες τοῦ Ἰταλικοῦ θεάτρου, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου. «Ἡ δουκικὴ οἰκογένεια τῆς Φερράρας», γράφει ὁ Highet, «προσέφερε περισσότερα ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη οἰκογένεια, καὶ περισσότερα ἀπὸ τὰ πιὸ πολλὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, στὴν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου θεάτρου»¹. Στὴ Φερράρα συντελέστηκε ἡ ἀναγέννηση τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ἐκεῖ γράφτηκαν καὶ παραστάθηκαν ἢ πρωτοπαραστάθηκαν ὅλα τὰ εἶδη τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεότερου θεάτρου: λαϊκὰ δράματα κατὰ μίμηση τῶν μεσαιωνικῶν μυστηρίων, ἀναγεννησιακὲς κωμωδίες (μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ τοῦ Angelo Beolco, τοῦ περίφημου Ruzzante, ποὺ ἔζησε ἀρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὴ Φερράρα²) καὶ ἀναγεννησιακὲς τραγωδίες μὲ ἀρχαῖες καὶ μὲ σύγχρονες ὑποθέσεις³. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ Φερράρα ἦταν ἡ πα-

---

ἀπαραίτητο νὰ ζοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔργου, ὅπως πιστεύει ὁ A. Vincent (*Μάρκον Ἀντωνίου Φοσκόλου Φορτουνάτος, κριτικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο* Alfred Vincent, Ἡράκλειο Κρήτης 1980, σσ. 149-150). Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐννοεῖται ὁ Ἡρακλῆς Κασσιμάτης, ποὺ σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας (1575-1579) (βλ. Giuseppe Gerola, *Gli stemmi cretesi dell'Università di Padova*, «*Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*», τ. 88 (1928-1929), σ. 250). Ὁ Gerola (δ.π.) ἀναφέρει καὶ δυὸ ἄλλους Κασσιμάτες, ποὺ σπούδασαν ἀργότερα στὴν Πάδοβα, τὸν Ἰωάννη (1620) καὶ τὸν Παῦλο (1636).

1. Gilbert Highet, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*, Oxford University Press, 1967², σ. 133.

2. Alfred Mortier, *Un dramaturge populaire de la Renaissance Italienne: Ruzzante (1502-1542)*, τ. 1, Παρίσι 1925, σσ. 66, 96-104· Massimo Dini, *La fortuna di Ruzzante nel Cinquecento*, «*Ateneo Veneto*», 9 (1971), σσ. 90-91, καὶ Giorgio Padoan, Angelo Beolco, detto il Ruzante, στὸν τ. 3/III τῆς «*Storia della Cultura Veneta (dal primo Quattrocento al Concilio di Trento)*», Βιτσέντζα 1981, σσ. 343-375, ὅπου ὅλη ἡ νεότερη βιβλιογραφία.

3. Angelo Solerti - Domenico Lanza, *Il teatro ferrarese nella seconda metà del secolo XVI*, «*Giornale Storico della Letteratura Italiana*», 18 (1891), σσ. 148-185. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴ θεατρικὴ ζωὴ τῆς Φερράρας ἀναφέρω ἐδῶ τὰ κυριότερα γενικά, καὶ μερικὰ νεότερα εἰδικά, μελετήματα: Giuseppe Campori, *Notizie per la vita di Ludovico Ariosto*, Φλωρεντία 1896, σσ. 47-56· Giuseppe Pardi, *Teatro classico a Ferrara*, «*Atti e Memorie della Deputazione Ferrarese di Storia Patria*», 15 (1904), σσ. 3-27· Antonio Piromalli, *La cultura a Ferrara al tempo di Ludovico Ariosto*, Ρώμη

τρίδα καὶ τοῦ ποιμενικοῦ δράματος, καὶ ἐπίσης ἦταν ἡ πατρίδα ἢ ὁ χῶρος τῆς δραστηριότητος τῶν μεγαλύτερων Ἰταλῶν δραματουργῶν τοῦ 16ου αἰώνα: τοῦ Ariosto, τοῦ Giambattista Giraldi, τοῦ Tasso καὶ τοῦ Guarini.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Δούκα ‘Ηρακλῆ Β’ (1534-1559) ἡ ζωνρότατη ὡς τότε θεατρικὴ κίνησις τῆς πόλης παύει νὰ ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τὴν αὐτὴν τῶν Este καὶ περνᾷ σὲ φάση κάποιας ὕφεσης. Αἰτία ἦταν ἴσως οἱ ὑπερβολικὲς δαπάνες ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ θεατρικὲς παραστάσεις στὸ παλάτι, ὅπου, ὡς σημειωθεῖ, εἶχε στηθεῖ ἡ πρώτη μόνιμη θεατρικὴ σκηνὴ τῶν νεότερων χρόνων, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ariosto, τὸ 1531. Στὴν ὕφεση αὐτὴ συνετέλεσε ἴσως καὶ ἡ ἔμμομη θρησκοληψία τῆς Ρενάτας καὶ, γενικότερα, ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλίματος τῆς Ἀντιμεταρρυθμιστικῆς. Ὡστόσο, ἡ θεατρικὴ δραστηριότητα δὲν ἀνακόπηκε μέσα στὴν πόλη. Παραστάσεις δίδονταν τῶρα κυρίως σὲ σπίτια πλούσιων ἰδιωτῶν καὶ πατρικίων, στὸ Πανεπιστήμιο καὶ μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν ντόπιων Ἀκαδημιῶν, τῶν Elevati καὶ τῶν Filareti (μέλος τῆς δεύτερης αὐτῆς Ἀκαδημίας ἦταν καὶ ὁ Πόρτος). Ἀπὸ τὴν περίοδο μάλιστα αὐτὴ χρονολογεῖται καὶ μιὰ σαφέστερη ροπὴ πρὸς τὸν κλασικισμό. Στὸ ζωνρὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ὑπῆρχε γιὰ τὸ θέαμα ἤρθαν τῶρα νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ φιλολογικὲς καὶ θεωρητικὲς συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ σύγχρονη δραματουργία¹.

Ἡ περίοδος αὐτὴ σημαδεύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν στὴ Φερράρα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς δραματουργοὺς τῆς ἐποχῆς, τοῦ Giambattista Cinthio Giraldi (1504-1573), ἀνεψιοῦ τοῦ συγγραφέα τῶν «Διαλόγων» Lilio Gregorio Giraldi². Ὁ Giambattista Giraldi εἶναι γνωστὸς ὡς ποιητὴς τῆς

1975², σσ. 118-121· E. Povoledo, *δ.π.*, στ. 173-180· Egidio Scoglio, *Il teatro alla corte estense*, Lodi 1965· Ludovico Zorzi, *Il teatro e la città: ricognizione del ciclo di Schifanoia*, στὸν τόμο «*Il Rinascimento nelle Corti Padane. Società e Cultura*», Μπάρρι 1977, σσ. 531-552· Riccardo Bruscagli, *La corte in scena: genesi politica della tragedia ferrarese*, στὸν ἴδιο τόμο, σσ. 569-595· Irene Mamczarz, *Gli spettacoli cavallereschi a Ferrara nel Cinquecento*, στὸν τόμο «*Il teatro italiano del Rinascimento*», *δ.π.*, σσ. 425-458· Marina Vecchi Calore, *Rappresentazioni sacre rinascimentali negli stati estensi: espressione di una collettività o manifestazione di potere*, στὸν ἴδιο τόμο, σσ. 507-520, καὶ Giulio Ferroni, *La scena, l'autore, il signore nel teatro delle corti padane*, στὸν ἴδιο τόμο, στ. 537-570.

1. E. Povoledo, *δ.π.*, στ. 178-180.

2. Βασικὸ γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Giambattista Giraldi παραμένει τὸ βιβλίον τοῦ P. R. Horne, *The Tragedies of Giambattista Cinthio Giraldi*, Ὁξφόρδη 1962, ὅπου (σσ. 161-166) καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Νεότερα μελετήματα: Riccardo Bruscagli, G. B. Giraldi ed esperienza teatrale, «*Atti e Memorie della Deputazione Provinciale Ferrarese di Storia Patria*», 15 (1972), σσ. 1-84 (ἀνάτυπο)· Guy Lebatteux, *Idéologie monarchique et propagande dynastique dans l'œuvre de Giambattista Giraldi Cinthio*, στὸν τόμο «*Les Écrivains et le Pouvoir en Italie à l'époque de la Renaissance*» (Centre de Recherches sur la Renaissance Italienne, 3), Παρίσι 1974, σσ. 243-312,

«Orbecche» (προτύπου τῆς «Ἐρωφίλης»), καὶ ἀκόμη γνωστότερος ὡς συγγραφέας τῶν «Ecatommiti», ἄμεσου προτύπου τοῦ «Ἰθάκης» τοῦ Shakespeare. Ὁ Giraldi θεωρεῖται ὁ κύριος δημιουργὸς τῆς ἀναγεννησιακῆς τραγωδίας, τῆς τραγωδίας ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ κλασικὰ πρότυπα καὶ τὶς ἐπιταγές τῆς «Ποιητικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ συνάμα εὐθυγραμμίζεται μὲ τὶς προτιμήσεις τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης· τῆς τραγωδίας ποὺ μέσα ἀπὸ μιὰν ἐκχριστιανισμένη ἀριστοτελικὴ κάθαρση ἔχει στόχους σαφέστατα παιδευτικούς. Τυπικὸ δεῖγμα τοῦ εἴδους εἶναι ἡ «Orbecche», ποὺ πρωτοπαίχθηκε τὸ 1541 καὶ, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιτυχία της, παραστάθηκε πολλὲς φορές στὴ Φερράρα, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Giraldi, συνήθως στὸ εὐρύχωρο σπίτι του. Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κασσιμάτης ἦταν παρὼν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτές, καὶ ἀσφαλῶς στὴν παράσταση τῶν «Antivalomeni» τοῦ Giraldi, ποὺ δόθηκε τὸ 1548, μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν γάμων τῆς πρωτότοκης θυγατέρας τοῦ Δούκα Ἄννας μὲ τὸν Φραγκίσκο τῆς Λοραίνης. Ἀσφαλῶς θὰ ἦταν ἐπίσης παρὼν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς τόσο συχνὲς παραστάσεις καὶ ἀπαγγελίες θεατρικῶν ἔργων στὴν πόλη. Ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ πουριτανικὴ Ρενάτα ἀναφέρεται ὅτι ὀργάνωνε ἀπαγγελίες θεατρικῶν ἔργων στὰ διαμερίσματά της καὶ στὰ διαμερίσματα τῶν θυγατέρων της¹.

Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης εἶναι βέβαιο ὅτι γνωρίζοταν προσωπικὰ μὲ τὸν Giambattista Giraldi, ὅπως εἶδαμε ὅτι γνωρίζοταν προσωπικὰ καὶ μὲ τὸ θεῖο του Lilio Gregorio Giraldi. Ὁ Giambattista εἶχε κι αὐτὸς σπουδάσει ἱατρικὴ καὶ φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του (1531) ἄρχισε νὰ διδάσκει φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τρία χρόνια ἀργότερα διορίστηκε καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας. Τὸ 1541 διορίστηκε καὶ καθηγητὴς τῆς Ρητορικῆς, δίδασκε δηλαδὴ τοὺς φοιτητὲς ὄχι μόνον τῆς Ἰατρικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Νομικῆς. Ἀπὸ τὸ 1547 εἶχε προσληφθεῖ καὶ στὴν ὑπηρεσία τοῦ παλατιοῦ, καὶ παράλληλα μὲ τὰ καθηγητικὰ του καθήκοντα ἀσκοῦσε καὶ χρέη γραμματέα τοῦ Δούκα. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι τὰ θέματα δυὸ τραγωδιῶν του, τῆς «Didone» καὶ τῆς «Cleopatra», τοῦ τὰ εἶχε ὑποδείξει ὁ ἴδιος ὁ Δούκας². Ὁ Κασσιμάτης, νεαρότερος βέβαια καὶ ὀπωσδήποτε ἀσημότερος, κυκλοφοροῦσε στοὺς ἴδιους ἀυλικούς κύκλους καὶ ἦταν πρόσωπο τοῦ περιβάλλοντος τῆς Ρενάτας, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Giraldi, παρ' ὅλη τὴ θρησκευ-

καὶ Riccardo Brusciagli, G. B. Giraldi: comico, satirico, tragico, στὸν τόμο *Il teatro italiano del Rinascimento*, ὁ.π., σσ. 261-284 (στὴ σ. 261, σημ. 1, σημειώνεται ἡ πλούσια νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Giraldi, ποὺ δείχνει τὸ ἀξιανόμενο ἐνδιαφέρον ποὺ διαπιστώνεται γι' αὐτὸν τὰ τελευταῖα χρόνια).

1. E. Povoledo, ὁ.π., στ. 180.

2. G. Lebatteux, ὁ.π., σσ. 254-255.

τικὴ ὀρθοδοξία του, διατηροῦσε ἀγαθὲς καὶ φιλικὲς σχέσεις¹. Παράλληλα, βέβαια, ὁ Giraldi ἦταν καὶ καθηγητὴς τοῦ Κασσιμάτη στὴν Ἰατρικὴ Σχολή, ὅπως καθηγητὴς του ἦταν καὶ ἓνας ἄλλος, ἐλάσσων, δραματοουργὸς τῆς Φερράρας, ὁ Alessandro Guarini. Στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας φυλάσσεται ἓνας τόμος, ὅπου ἔχουν συσταχθεῖ τὰ λατινικὰ συνθέματα τοῦ Giambattista Giraldi, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἀχρόνιστα, ὅλα τυπωμένα στὸ γνωστὸ τυπογραφεῖο τοῦ Francesco Rossi στὴ Φερράρα². Τελευταῖο στὸν ἴδιο τόμο, ἐπίσης ἀχρόνιστο, εἶναι συσταχωμένο τὸ μοναδικὸ γνωστὸ ἀντίτυπο ἐνὸς πολυστιχίου λατινικοῦ ποιήματος τοῦ Κασσιμάτη, ἀφιερωμένου στὸν Κρητικὸ εὐπατρίδη καὶ λόγιό Ἀντώνιο Καλλέργη, τυπωμένο στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο. Ἡ σύγχρονη αὐτὴ ἐκτύπωση, καὶ ἴσως ἡ «συστέγαση», τῶν λατινικῶν στιχορρηγμάτων τοῦ Giraldi καὶ τοῦ Κασσιμάτη, ἀν δὲν εἶναι τυχαῖες, ἴσως δείχνουν κάποιον ἐνδιαφέρον τοῦ δασκάλου νὰ δεῖ τυπωμένο ἓνα ἀξιόλογο σύνθεμα μαθητῆ του. Ὡστόσο, τίς σχέσεις δασκάλου καὶ μαθητῆ ὅπωςδήποτε θὰ τίς δυσχέραινε τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα ποὺ χώριζε τίς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τους. Ὁ Giraldi ἦταν ἀφοσιωμένος καὶ πιστὸς καθολικὸς, διαλλακτικὸς ὅπωςδήποτε καὶ ἀντίθετος στὶς ἀκρότητες τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης, ἀλλὰ σφοδρὸς πολέμιος τῶν νέων ιδεῶν³, ἐνῶ ὁ Κασσιμάτης, δασκαλεμένος ἀπὸ τὸ θεῖο του Φραγκίσκο Πόρτο, εἶχε ἐνστερνωθεῖ τίς ιδέες τῆς Μεταρρύθμισης καὶ ἦταν πιστὸς ὀπαδὸς της. Ἄλλη ἀφορμὴ δυσαρέσκειας ἀνάμεσά τους θὰ ἦταν ὅτι ὁ Πόρτος, ὁ καλύτερος ἴσως γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας στὴν ἐποχὴ του, εἶχε ἔρθει σὲ δημόσια ἀντίθεση μὲ τὸν Giraldi, καὶ εἶχε ἐπικρίνει κάποιες δραματουργικὲς πρωτοβουλίες του, καὶ ἰδιαίτερα ὀρισμένα τραγὰ τῆς τραγωδίας «Didone». Στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς τραγωδίας αὐτῆς (1543) ὁ Giraldi προτάσσει ἐκτενέστατο πρόλογο, ὅπου ἀπαντᾷ στὶς ἐπικρίσεις τοῦ Πόρτου⁴. Εἶναι τὸ πρῶτο κείμενο τοῦ Giraldi ποὺ ἔχει ὡς θέμα τὴν δραματουργικὴ θεωρία. Στὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ κείμενά του αὐτά, τὸ «Discorso intorno al comporre delle commedie e delle tragedie» (1554), ὁ Giraldi ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλες ἐπικρίσεις τοῦ Πόρτου καὶ τίς ἀντικρούει⁵. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ

1. Ὁ.π., σσ. 253-254.

2. Ἀριθμὸς ταξινόμησης: Misc. 2012 (βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ἔρευνα ἐν Βενετία, «Θησαυρίσματα», 5 (1968), σ. 52).

3. Γιὰ τίς θρησκευτικὲς ιδέες του βλ. P. R. Horne, Reformation and Counter-Reformation at Ferrara: Antonio Musa Brasavola and Giambattista Cinthio Giraldi, «Italian Studies», 13 (1958), σσ. 62-79.

4. P. R. Horne, *Tragedies*, σσ. 23-24.

5. Ὁ.π., σ. 41 καὶ σημ. 5. Γιὰ τίς δραματουργικὲς ἀπόψεις τοῦ Πόρτου βλ. Bernard Weinberg, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1961, τ. 1, σσ. 192-193, 564-565.

τὸ θέμα μας, καὶ ἰδιαίτερα ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Πόρτος ἔδειχνε ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θεατρικὴ κίνηση τῆς Φερράρας καὶ ὅτι διατύπωνε ἀπόψεις καὶ κρίσεις γιὰ τὴ θεατρικὴ θεωρία καὶ πράξη τοῦ καιροῦ του. Στὸ ἴδιο περιβάλλον, στὸ ἴδιο τὸ σπίτι τοῦ Πόρτου, ζοῦσε καὶ μαθήτευε καὶ ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης, λόγιος, ποιητὴς καὶ πνεῦμα προικισμένο καὶ ἀνήσυχο, ὅπως ὁ θεῖος του. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ τονίσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ Κασσιμάτης, ἂν καὶ πιθανότατα ἦταν ὁ μόνος νεαρὸς Κρητικὸς ποὺ ἔζησε ποτὲ στὸ περιβάλλον τῆς αὐλῆς τῶν Este, δὲν ἦταν καὶ ὁ μόνος Κρητικὸς ποὺ σπούδαζε ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας. Γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα ἕξι τουλάχιστο ἄλλων Κρητικῶν ποὺ ὑπῆρξαν μαθητὲς τοῦ Giraldi στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φερράρας¹, καὶ ἐπίσης γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὀρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς ἐπέστρεψαν στὴν Κρήτη καὶ σταδιοδρόμησαν ὡς γιατροὶ καὶ ὡς δικηγόροι².

Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἔλαβε τὸ πτυχίον τῆς Ἰατρικῆς στὶς 19 Δεκεμβρίου 1551, ἀπὸ τὰ χέρια (*insignia dedit*) ἐνὸς καθηγητῆ του, τοῦ Antonio Musa Brasavola, διάσημου γιατροῦ τῆς ἐποχῆς³. Παρέμεινε στὴ Φερράρα ὀπωσδήποτε ὡς τις ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1552, ὅποτε ἐμφανίζεται ὡς μάρτυρας στὴν πράξη ἀπονομῆς τοῦ πτυχίου ἐνὸς ὁμοϊδεάτη καὶ στενοῦ φίλου του, τοῦ Gabrielle Fallopi, ποὺ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα στὴν ἱστορία τῆς νεότερης ἰατρικῆς⁴. Γιὰ τὴν Κρήτη πρέπει νὰ ἔφυγε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ ἐπόμενου χρόνου. Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης ἔφτασε στὸν Χάνδακα φορτωμένος μὲ πλούσιες θεατρικὲς, μουσικὲς καὶ φιλολογικὲς ἐμπειρίες καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν πόλη, ὅπου ἔκτοτε ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ. Παράλληλα

1. Giuseppe Pardi, *Titoli dottorali conferiti dallo Studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*, Λούκκα 1901: Georgius de Artona de Rythimo (1538) (σ. 130), Marcus Caterucius de civitate Cydonia (1546) (σ. 144), Angelus Schienza de Creta (1551) (σ. 156), Petrus Pomponatius ex Cydonia (1551-1552) (σσ. 156, 162-163), Franciscus Mozenigus de Rhetimo (1551-1552) (σσ. 156, 161, 163) καὶ Nicolaus Pomponatius ex Canea (1551) (σ. 161).

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κασσιμάτη, στὸν Χάνδακα ἐπέστρεψε καὶ ἐργάστηκε ὡς δικηγόρος καὶ ὁ Ἄγγελος Σκλέντζας (βλ. γι' αὐτὸν Ἡρακλῆ Ἐ. Καλλέργη, *Ὁ Κρητικὸς λόγιος τοῦ 16ου αἰῶνα Θωμᾶς Τριβιζάνος*, Ἀθήνα 1980, σ. 335).

3. Βλ. γι' αὐτὸν Alfonso Lazzari, *Uno scienziato ferrarese del Cinquecento: Antonio Musa Brasavola*, «*Atti della Accademia delle Scienze di Ferrara*», 29 (1952), σσ. 8-38· P. R. Horne, *Reformation and Counter-Reformation at Ferrara*, ὁ.π., καὶ G. Gliozzi στὸ «*Dizionario Biografico degli Italiani*», τ. 14, Ρώμη 1972, σσ. 51-52.

4. G. Pardi, ὁ.π., σσ. 164-165. Γιὰ τὸν Fallopi, ποὺ τὸ ὄνομά του ἔχει ἀπαθανάτισετῆ στὴν ὀνοματολογία τῆς ἀνατομίας τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, βλ. τὴ μονογραφία τοῦ G. Favaro, *Gabrielle Fallopi*, Μόδενα 1928. Γιὰ τὶς φιλομεταρρυθμιστικὲς πεποιθήσεις τοῦ Fallopi βλ. Aldo Stella, *Dall'anabattismo al socinianesimo nel Cinquecento Veneto. Ricerche storiche*, Πάδοβα 1967, σσ. 137, 159, καὶ τοῦ ἴδιου, *Anabattismo e antitrinitarismo in Italia nel XVI secolo. Nuove ricerche storiche*, Πάδοβα 1969, σσ. 104-

μὲ τις ἐμπειρίες του αὐτὲς ἔφερε μαζί του καὶ τις ἰδέες τῆς Μεταρρύθμισης, πού συντάρασαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Γιὰ τις φιλολογικὲς ἐνασχολήσεις του στὸν Χάνδακα δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν τίποτε, γνωρίζουμε ὅμως πολλὰ γιὰ τὴν προσηλυτιστικὴ καὶ κηρυκτικὴ του δραστηριότητα ὑπὲρ τῶν νέων ἰδεῶν. Ἄτομο μὲ ἐξαιρετὴ παιδεία καὶ προσωπικὴ ἀκτινοβολία, δὲν ἄργησε, ὅπως φαίνεται, νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν πόλη ὡς γιατρὸς καὶ ὡς ἄνθρωπος καὶ νὰ κερδίσει τὴ γενικὴ ἐκτίμηση καὶ ἀποδοχὴ. Τὸ κύρος αὐτὸ πού γνωρίζουμε ὅτι ἀπέκτησε τὸ ἐκμεταλλεύθηκε γιὰ νὰ διαδώσει στὴν πόλη καὶ στὸ νησί τις φιλομεταρρυθμιστικὲς, πιθανότατα καλβινίζουσας ἀπόκλισης, ἰδέες του. Σὲ διάστημα δεκαπέντε περίπου χρόνων πέτυχε, ὅπως φαίνεται, νὰ σχηματίσει ἀξιόλογους πυρῆνες ὁμοϊδεατῶν του, στοὺς ὁποίους μετεῖχαν Ἕλληνες καὶ Βενετοί, ἄρχοντες καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ. Ἡ καταπληκτικὴ αὐτὴ ὑπόθεση καὶ ἓνας ὀλόκληρος κόσμος ἔντονα προβληματισμένων ἀνθρώπων τοῦ Χάνδακα τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα μᾶς παρουσιάζονται μὲ πολλὲς λεπτομέρειες στὰ πολυσέλιδα πρακτικὰ τῆς δίκης πού ἐπακολούθησε. Ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἄγνωστης αὐτῆς πρώτης ὀργανωμένης διείσδυσης τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀφορμήθηκε ἀπὸ μιὰν ἄτυχη ἱστορικὴ συγκυρία. Σὲ μιὰν ἀπὸ τις λιγοστὲς ἀνάπαυλες τῆς ἔντασης τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ στὴ Ρώμη, στὴν περίοδο τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, ὁ πάπας κατόρθωσε νὰ πείσει τὴ Βενετία νὰ λάβει αὐστηρότατα μέτρα γιὰ νὰ περιστείλει μὲ κάθε τρόπο τὴ διάδοση τῶν νέων ἰδεῶν στὶς ὑπερπόντιες κτήσεις της. Οἱ σχετικὲς ἐντολὲς τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα ἔφτασαν στὴν Κρήτη στὶς 6 Ἰουνίου τοῦ 1568. Τοποτηρητῆς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου στὸν Χάνδακα ἦταν τότε ὁ Λατίνος ἐπίσκοπος Σητείας Gaspare Viviani, γνωστὸς ἑλληνομαθέστατος λόγιος¹. Ὁ Viviani ἐνέργησε ἀστραπιαῖα καὶ ἀποτελεσματικὰ, μὲ στόχο νὰ ἐξουδετερώσει ὀριστικὰ τοὺς πυρῆνες τῆς ἑτεροδοξίας στὴν πόλη, πού εἶχαν προκαλέσει σφοδρότατες ἀνησυχίες στοὺς κύκλους τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν Κρήτη. Βοηθούμενος ἀπὸ τις βενετικὲς ἀρχὲς διενέργησε αἰφνιδιαστικὲς ἐρευνες στὰ σπίτια τῶν ὑπόπτων, πού ἦταν βέβαια γνωστοί, καὶ τελικὰ συνέλαβε καὶ παρέπεμψε σὲ δίκην

105, 179-181, 193. Ἐνωρίτερα, στὶς 9 Μαΐου 1549, ὁ Κασσιμάτης ἐμφανίζεται ὡς μοναδικὸς μάρτυρας στὴν πράξη ἀπονομῆς τοῦ πτυχίου ἐνὸς ἀπὸ τὰ κύρια πρόσωπα τῶν «Διαλόγων» τοῦ Lilio Gregorio Giralidi, τοῦ νεαροῦ Γερμανοῦ γιατροῦ Andreas Grunthler, πού ἀνῆκε στὸ φιλομεταρρυθμιστικὸ περιβάλλον τῆς Ρενάτας καὶ εἶναι γνωστὸς ὡς σύζυγος μιᾶς διάσημης ἡρωίδας τῆς Ἱταλικῆς Μεταρρύθμισης, τῆς Φερραρέζας ποιήτριας Olimpia Morato (G. Pardi, *ὁ.π.*, σ. 153).

1. Βλ. γι' αὐτὸν Vittorio Peri, Gaspare Viviani: un vescovo filelleno nella Creta del XVI° secolo, «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου», τ. 2, Ἀθήνα 1974, σσ. 253-265, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ricerche sull' editio princeps degli atti greci del Concilio di Firenze* (Studi e Testi, 275), Βατικανὸ 1975, σσ. 58-67.

στο τοπικό δικαστήριο τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τοὺς τρεῖς κορυφαίους τοῦ φιλο-μεταρρυθμιστικοῦ κινήματος τοῦ Χάνδακα: τὸν Ἰωάννη Κασσιμάτη, τὸ φίλο του διευθυντὴ ἰδιωτικοῦ σχολείου τῆς πόλης Francesco Gentile, ἀπὸ τὴν Lucca τῆς Ἱταλίας, καὶ τὸν νεαρὸ γιατρὸ Μανούσο Μαρά, πὺ εἶχε πρόσφατα ἐπιστρέψει στὴν Κρήτη μὲ τὸ πτυχίον τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας καὶ ἦταν γιὸς τοῦ γνωστοῦ Ἑλληνα συμβολαιογράφου τῆς πόλης Μιχαὴλ Μαρά. Ἡ δίκη ἄρχισε στὶς 14 Ἰουνίου καὶ κράτησε ὡς τὶς 11 Αὐγούστου 1568. Ἐνας Ἑλβετὸς ἱερωμένος, ὁ Peter Villinger, πὺ ἔτυχε νὰ βρίσκεται τότε στὸν Χάνδακα, περιγράφει μὲ ζωνρὰ χρώματα τὴ μεγάλη ἐντύπωση πὺ εἶχε προκαλέσει στὴν πόλη ἡ δίκη αὐτή¹. Ὁ Κασσιμάτης μπροστὰ στὸν κίνδυνον τῶν βασανιστηρίων ὁμολόγησε τὴν ἐνοχὴ του καί, γιὰ νὰ γλυτώσει τὴ ζωὴ του, ἀναγκάστηκε νὰ συγκατατεθεῖ σὲ μιὰ ἐξευτελιστικὴ δημόσια ἀποκήρυξη τῶν ἰδεῶν του ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἀγίου Τίτου μπροστὰ σὲ πυκνὸ πλῆθος λαοῦ, στὶς 8 Αὐγούστου 1568. Ἡ διαπόμπευση αὐτὴ δὲν τὸν ἔσωσε ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς πραγματικῆς ἐξοντωτικῆς ποινῆς. Τρεῖς μέρες ἀργότερα τὸ δικαστήριον τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τὸν καταδίκασε σὲ ἰσόβια δεσμὰ στὶς φυλακὲς τῆς Βενετίας. Οἱ συγκατηγορούμενοί του καταδικάστηκαν σὲ σχετικὰ ἐλαφρότερες ποινές: ὁ Gentile σὲ δεκαετὴ κάθειρξη καὶ ὁ Μαράς οὐ πενταετὴ ἀργότερα στὴ Βενετία. Οἱ αὐστηρότατες αὐτὲς ποινές, ὅπως λέει ὁ Viviani, ἐπιβλήθησαν στοὺς αἰρεσιάρχες γιὰ παραδειγματισμὸν, γιὰ νὰ ἐξαλειφθεῖ μιὰ γιὰ πάντα κάθε ἔχνοσ αἰρετικῆς ἑτεροδοξίας ἀπὸ τὸ νησί. Οἱ τρεῖς κατάδικοι ἔμειναν στὶς φυλακὲς τοῦ φρουρίου τοῦ λιμανιοῦ (τοῦ σημερινοῦ Κοῦλε) ὡς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1569. Ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα νὰ τοὺς ἐπιβιβάσουν στὸ πλοῖο γιὰ τὴ Βενετία, στὴν ἀποβάθρα εἶχε συρρεύσει ἕνα πλῆθος λαοῦ, ἀνάμεσά τους πιθανότατα καὶ ὁ νεαρὸς Μελέτιος Πηγᾶς. Ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ Πηγᾶς σὲ μεταγενέστερη ἐπιστολὴ του, ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης στράφηκε πρὸς τὸ μέρος του καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ φροντίζει τὸ νεαρὸ γιό του, τὸν Ἡρακλῆ². Τὸ πλοῖο ἔφτασε στὴ

1. *Luzerner und Innerschweizer Pilgerreisen zum Heiligen Grab in Jerusalem vom 15. bis 17. Jahrhundert*, «Quellen und Forschungen zur Kulturgeschichte von Luzern und der Innerschweiz», herausgegeben von Dr. Josef Schmid, τ. 2, 1957, σσ. 321-322.

2. «Ἡρακλεῖ τῷ σοφωτάτῳ ἐν ἱατροῖς καὶ φιλοσόφοις τῷ Κασσιμάτῃ»: «Πειράθητι, εἴπερ τοιοῦτοί ἐσμεν, τὴν πρὸς σὲ ἀγάπην καὶ σπουδὴν, οἷους ποτὲ ἔγνωσ, ὅτε σε δεξάμενοι παρὰ τοῦ πατρὸς (διὰ πατρικῶν τινων φωνῶν, αἱ μοι ἔτι καὶ τήμερον ἔναυλοι)· «τὸν ἐμὸν» γὰρ ἔφρασκεν «Ἡρακλῆ, τὸν ἐμὸν Ἡρακλῆ», παρατεθειμένον σὲ μοι εἰς υἱοῦ τάξιν, ἕως ἐξῆν [ἐξῆς:] τετάχαμεν» (Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἡ προσετέθη καὶ τὸ περισπούδαστον ἔργον αὐτοῦ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα, Χανιά 1908, σσ. 38-39, καὶ Μητροπολίτου Ἀζώμης Μελετίου, *Μελετίου Πηγᾶ Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολαὶ ἐκδιδόμεναι ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 296 χειρογράφου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα 1976, σσ. 98-99).

Βενετία στὶς 11 Ἀπριλίου 1569, καὶ οἱ τρεῖς κατάδικοι κλείστηκαν ἀμέσως στὶς ὑγρὲς φυλακὲς τῆς Βενετίας, στὰ φοβερὰ rozzi τῶν ὑπογείων τοῦ Palazzo Ducale. Στὸ φάκελο τῆς δίκης σώζονται τέσσερις συγκινητικὲς αὐτόγραφες ἐκκλήσεις τοῦ Κασσιμάτη πρὸς τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας, στὶς ὁποῖες ἐκλιπαρεῖ τοὺς διώκτες του νὰ δεῖξουν ἐπιείκεια καὶ νὰ τοῦ χαρίσουν τὴν ποινὴ ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπὸ τὸ ἀπάνθρωπο μαρτύριό του. Ἡ ὑγεία του, ὅπως ἦταν φυσικὸ, δὲν ἄργησε νὰ κλονιστεῖ σοβαρὰ. Ἡ τελευταία αἴτησή του νὰ τὸν ἀποφυλακίσουν προσωρινά, γιὰ νὰ φροντίσει τὴν κλονισμένη ὑγεία του, ἔγινε δεκτὴ, ἀλλὰ ἦταν πιά πολὺ ἄργά. Πέθανε, πιθανότατα μέσα στὴ φυλακὴ, τὸν Ἀπρίλιο ἢ τὸ Μάιο τοῦ 1571. Ὁ θάνατός του ἀποτυπώνεται λιτὰ στὴν ἐπιγραφή τοῦ μοναδικοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου του ποὺ μᾶς ἔχει σωθεῖ, τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὰ λατινικὰ τοῦ προσφιλέστατου στοὺς Μεταρρυθμιστὲς ἔργου «De gratia et libero arbitrio» τοῦ Αὐγουστίνου: «*Αὐγουστίνου ἐπισκόπου Ἰπλῶνος περὶ τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ χάριτος τοῦ Θεοῦ, μεταγλωττισθεῖσα ἐκ τῆς τῶν Λατίνων διαλέκτου εἰς τὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον ὑπὸ τοῦ κυρίου Ἰωάννου Κασσιμάτη, ἱατροῦ φυσικοῦ, ὅστις ἐποφασίστη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐκλαμπροτάτης ἀθηνείας τῶν Βενετιῶν ἀποθανεῖν ἐν τῇ φυλακῇ διὰ τὸ λογισθῆναι αὐτὸν ἐν τῇ αἰρέσει τῶν κακίστων Λουτεριάνων. Ὁ καὶ ἐγένετο, καὶ ἐκοιμήθη ἐν τῇ φυλακῇ τῆς Βενετίας ἐν ἔτει χιλιοστῶ πεντακοσιοστῶ ἑβδομηκοστῶ πρώτῳ*».¹

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὶς 20 Νοεμβρίου 1574, οἱ Ἀναμορφωτὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, ἐπίσημοι λογοκριτὲς τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, δίνουν ἄδεια νὰ τυπωθεῖ ἓνα ἀπροσδόκητο βιβλίο: μιὰ τραγωδία γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κασσιμάτη (*una Tragedia di Giovanni Casimata Cretense*)². Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν δικό μας Ἰωάννη Κασσιμάτη. Ὅπως φαίνεται, συγγενεῖς καὶ φίλοι του ἐνδιαφέρθηκαν νὰ τυπωθεῖ μεταθανάτια τὸ ἔργο του αὐτό, ποὺ ἦταν ἴσως τὸ σημαντικότερο ἢ τὸ τελευταῖο του, ὡς ἓνα εἶδος προσφορᾶς στὴ μνήμη τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ ἀνθρώπου. Ἡ τραγωδία τοῦ Κασσιμάτη δὲν ἔχει τίτλο. Ἡ ἀπουσία ἀναφορᾶς ἑλλη-

1. Vat. Gr. 1701, φφ. 28r-63v (ῥοθογράφησα τὴν ἐπιγραφή) (*Codices Vaticani Graeci, Codices 1684-1744*, recensuit Cyrus Giannelli, addenda et indices curavit Paulus Canart, Βατικανὸ 1961, σσ. 41-42). Βλ. καὶ Michael Rackl, *Die griechischen Augustinusübersetzungen, «Miscellanea Francesco Ehrle»*, τ. 1 (Studi e Testi, 37), Ρώμη 1924, σ. 31 καὶ σημ. 2 (ἀπόγραφο τοῦ Vat. gr. 1701 εἶναι ὁ Vallicell. gr. 131). Ἄλλο χειρόγραφο τῆς μετάφρασης τοῦ Κασσιμάτη εἶναι ὁ Holkham gr. 113 (36) τῆς Βοδλιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁξφόρδης (Routh Barbour, *Summary Description of the Greek Manuscripts from the Library at Holkham Hall, «Bodleian Library Records»*, 6 (1960), σ. 613).

2. ASV, *Notatorio dei Capi del Consiglio di Dieci*, filza 9 (1574-1575), λυτὸ φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση. Βλ. ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς πράξης στὸ Ἐπίμετρο.

νομαθῶν λογοκριτῶν ἀπὸ τῆ σχετικῆ πράξη δηλώνει ἴσως ὅτι τὸ ἔργο ἦταν γραμμένο στὰ ἰταλικά ἢ, πράγμα λιγότερο πιθανό, στὰ λατινικά (βλ. ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς πράξης στὸ 'Επίμετρο). Ἡ ἄδεια τῆς λογοκρισίας πιθανότατα σημαίνει ὅτι ἡ τραγωδία τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη τυπώθηκε στὴ Βενετία, ἀλλιῶς δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ δοθεῖ. Περιττεῦει ἴσως νὰ ἀναφέρω ὅτι ἔχω ἐρευνήσει σὲ πολλές βιβλιοθηκὲς τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας γιὰ νὰ βρῶ τὸ ἔντυπο αὐτό, ὡς τώρα χωρὶς ἐπιτυχία. Εἶναι τὸ πρῶτο πρωτότυπο θεατρικὸ ἔργο ποὺ γράφτηκε ἀπὸ Κρητικὸ, ἀφοῦ προηγεῖται τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὴ «Fedra» τοῦ Francesco Bozza, ποὺ τυπώθηκε τὸ 1578 στὴ Βενετία. Εἶναι ὅμως καὶ κάτι περισσότερο: εἶναι τὸ πρῶτο θεατρικὸ ἔργο ποὺ γράφτηκε ἀπὸ Ἑλληνα στοὺς νεότερους χρόνους. Παραπάνω ἀναφέραμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν ἴσως τὸ τελευταῖο ποὺ ἔγραψε ὁ Κασσιμάτης. Δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ τὸ ἔγραψε στὴ φυλακὴ, στὴ διάρκεια τῶν μονότονων καὶ ἀτέλειωτων ὥρων τῆς θλιβερῆς ἀπραξίας του. Στὴ φυλακὴ γνωρίζουμε ὅτι ἔγραψε καὶ τὸ μοναδικὸ ἰταλικὸ ποίημά του ποὺ μᾶς ἔχει σωθεῖ, ἓνα σονέτο ποὺ τυπώθηκε στὸ βιβλίο «Le Historie di Europa» (1570) τοῦ πολυγραφότατου Ἰσπανοῖταλοῦ συγγραφέα Alfonso de Ulloa. Ὁ Ulloa ἦταν συγκρατούμενος μὲ τὸν Κασσιμάτη στὸ ἴδιο κελλὶ καὶ πέθανε ἐπίσης στὴ φυλακὴ λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν Κασσιμάτη¹.

Τελειώνοντας, θέλω νὰ ὑπογραμμίσω τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ρητὴ αὐτὴ μαρτυρία τῆς συγγραφῆς δραματικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κασσιμάτη, ποὺ ἐπιβεβαιώνει πανηγυρικὰ τὸ ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ θέατρο. Καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ φιλομεταρρυθμιστικὲς ἰδέες δὲν ἦταν καθόλου ἀσυμβίβαστες μὲ ἐνασχολήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τὸ θέατρο ἦταν ἓνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποὺ τόσο ἡ Μεταρρύθμιση ὅσο καὶ ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση τὸ ἐκκαιοποιήθηκαν γιὰ τοὺς δικούς τους σκοπούς². Αὐτό, φυσικά, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ τρα-

1. Βλ. γι' αὐτὸν τὸ βιβλίο τοῦ Antonio Rumeu de Armas, *Alfonso de Ulloa, introductor de la cultura española en Italia* (Biblioteca Romanica Hispanica, II. Estudios y Ensayos, 180), Μαδρίτη 1973, ὅπου (σσ. 161-187) ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν 72 βιβλίων του, ποὺ τυπώθηκαν ἀπὸ τὸ 1552 ὡς τὸ 1577, καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Τὸ σονέτο τοῦ Κασσιμάτη ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν A. M. Gallina, *Un intermediario fra la cultura italiana e spagnola nel sec. XVI: Alfonso de Ulloa, «Quaderni Ibero - Americani», 19-20 (1956), σ. 203.*

2. Γιὰ τὸ θέατρο στὴν ἐποχὴ τῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων καὶ τῆ γενικότερη στάση τῆς Μεταρρύθμισης ἀπέναντί του βλ. Heinz Kindermann, *Theatergeschichte Europas*, II. Band: *Das Theater der Renaissance*, Σάλτσμπουργκ 1959², σσ. 195-204 καὶ passim. Ἀπὸ τοὺς γνωστότερους Μεταρρυθμιστὲς δραματούργους εἶναι ὁ διάδοχος τοῦ Καλβίνου στὴ Γενεύη καὶ φίλος τοῦ Πόρτου (ἔγραψε ἐπίγραμμα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Πόρτου) Théodore de Bèze (βλ. P. Keegstra, «*Abraham sacrificant*» de Théodore de Bèze et le théâtre calviniste de 1550 à 1566, L'Aia 1928).

γωδία τοῦ ἐμποτισμένου μὲ τις θεατρικὲς ἐμπειρίες τῆς Φερράρας Κασσιμάτη ἦταν ἔργο στρατευμένο. Ἐάν ἦταν, ἡ βενετικὴ λογοκρισία δὲν θὰ εἶχε δώσει τὴν ἄδεια νὰ τυπωθεῖ. Ἡ τραγωδία τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη, πρώτου ἐπώνυμου Νεοέλληνα δραματουργοῦ, ἦταν πιθανότατα μίμηση τῶν τραγωδιῶν τοῦ δασκάλου του, τοῦ Giambattista Giraldi. Ἐάν κάποτε βρεθεῖ τὸ ἔντυπο, θὰ μάθουμε περισσότερα.

Ἐνας ἄνθρωπος τῆς καλλιέργειας τοῦ Ἰωάννη Κασσιμάτη εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἐπηρέαζε καταλυτικὰ τὴ φιλολογικὴ κίνηση τοῦ Χάνδακα μὲ τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία του, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο Κρητικὸ τοῦ καιροῦ. Σὲ ἀνθρώπους τῆς δικῆς του ποιότητος, τῆς δικῆς του μόρφωσης καὶ τῆς δικῆς του κλίσης πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ ἀποδώσουμε τὴν πρώτη ὥθηση γιὰ τὴ μεταφύτευση τῶν εἰδῶν τῆς φιλολογικῆς Ἰταλίας στὴν Κρήτη, πού μορφοποιοῦνται στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τῆς ἀκμῆς. Εἰδικότερα, σὲ ἀνθρώπους μὲ τις δικές του πλούσιες θεατρικὲς ἐμπειρίες καὶ μνημῆες, πού, ὅπως στὴ δική του περίπτωσι, ἔφτασαν ὡς τὴ δραματουργικὴ πράξι, πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴ γένεση τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου καί, ὅπως δὲποτε, τὴ δημιουργία τοῦ κατάλληλου κλίματος καὶ τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ πρωτοφανέρωτου αὐτοῦ εἴδους στὴν Κρήτη.

Καὶ παράλληλα ἔχει, νομίζω, ἀρκετὴ σημασία ἡ διαπίστωση ὅτι τὰ σπέρματα τῆς θεατρικῆς δραστηριότητος μεταφέρθηκαν καὶ φυτεύτηκαν στὴν Κρήτη ὅχι τόσο ἢ ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ Βενετία ἢ τὴν Πάδοβα, ὅπως πιστεύαμε ὡς τώρα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἔξοχη Φερράρα τοῦ 16ου αἰώνα.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΔΕΙΑΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΣΣΙΜΑΤΗ

(Archivio di Stato di Venezia, Notatorio dei Capi del Consiglio di Dieci, filza 9(1574-1575), λυτὸ φύλλο χωρὶς ἀρίθμηση)

Eccellentissimi Signori Capi dell' Illustrissimo Consiglio di Dieci, Noi Riformatori del Studio di Padoa facemo fede a Vostre Eccellentissime Signorie di haver vedute le depositioni del Reverendo padre frate Marco da Verona, Inquisitor, di Domino Giovanni Battista Boselli, lettor pubblico, et del circonspetto secretario misser Marco Antonio Donnini, i quali attestano di haver letto una Tragedia di Giovanni Casimata, Cretese, ne

vi haver trovato cosa alcuna contra la religione, principi o boni costumi et che è degna di stampa.

Datum die 20 Novembris 1574

*Nicolo Daponte, Dottor, Kavalier, Procurator, Reformatore
Marcantonio Barbaro, Dottor, Reformatore.*

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ